

ARAŞTIRMA NOTU / RESEARCH NOTE:

EŞARÎ VE EŞARÎLİK İLİŞKİSİ ÜZERİNE NOTLAR

Hafzullah GENÇ
Arş. Gör., Hitit Ü. İlahiyat F.
hafzullah-genç@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-8215-2945

Atf: Hafzullah Genç, "Eş'ari ve Eş'arilik İlişkisi Üzerine Notlar", *KADER*, 15/2 (2017), 446-451.

Eş'arî'nin düşünce sistemi tamamıyla Tanrı odaklıdır. Bu yaklaşım, sosyal bilimlerde teo-sentrizm olarak nitelenmektedir. Eserlerinde yaptığı akli ve nakli istidlallere bakarak bunu açıkça görmek mümkündür. Mu'tezile'nin bazı meselelerde insanı merkeze alarak yaptığı yorumların aksine, bütün kelâmî problemlere Tanrı merkezli çözüm sunmaya itina ve ihtimam göstermiştir. Allah'ın sıfatları konusundan rü'yetullaha, insan fiillerinden imamete kadar her meselede nassı temel almış ve Allah'ın bilgi, irade ve kudretinin önüne hiçbir şeyi geçirmemiştir. Daha doğrusu nassları, kudret ve irade merkezli mutlak bir Tanrı perspektifinden okumaya/yorumlamaya çalışmıştır. Aksi halde diğer ekollerin örneğin Mu'tezile ya da Mâtürîdîlerin nassa rağmen bir kelâm yaptığını iddia etmek olur ki, bu haksız ve yanlış bir yaklaşım olur.

Eş'arî'nin eserlerini çok dikkatli bir incelemeye tabi tutmadan genel gözden geçirdiğimizde bile onun Tanrı odaklı bir anlayışa sahip olduğu açıkça kendini gösterecektir. Fakat çalışmamızın içeriği gereği *Kitabu'l-Lum'a* başta olmak üzere detaylı olarak inceledik ve onun düşünce sisteminin çalışma prensibini ortaya koymaya çalıştık.

Eserlerinde onun fikri temayülünün her sayfada kendini açıkça ortaya koyduğunu söylemiştik. Mesela *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne* adlı eserindeki şu pasaj konuya ışık tutması açısından önemlidir:

"Biz inanıyoruz ki, Allah her şeyi sadece ol emriyle yaratmıştır. Nitekim Kur'an'da "Doğrusu, biz bir şey dilediğimizde, ona ancak emrimiz 'ol'dur ve o, olur."¹

Bu yazı Prof. Dr. Mehmet EVKURAN danışmanlığında yaptığım "Eş'arî ve Cüveynî'de Kader ve İstîât Kavramları" başlıklı yüksek lisans tez çalışmam esnasında Eş'arî ve Cüveynî'nin eserlerinden Allah'ın otoritesi hakkında aldığım notlardan oluşmaktadır.

¹ Nahl, 16/40.

buyurulmuştur. Yeryüzünde Allah'ın dilemesinden başka hayır ve şerr yoktur. Her şey Allah'ın dilemesiyledir ve hiç bir kimse, O, onu bilfiil yapmadan bir şey yapamaz, O'ndan müstağni kalamaz ve Allah'ın bilgisinden dışarı çıkamaz. Allah'tan başka yaratıcı yoktur ve insanların fiilleri de O'nun tarafından yaratılır ve takdir edilir; zira Kur'an'da "Sizi ve yaptıklarınızı O yaratmıştır."²buyurulmuştur. Allah mü'minlere kendisine itaat etmeleri için yardım eder, onlara lütufla muamele eder, onları gözetir, ıslah eder ve onlara hidayet eder; buna karşılık sapıkların iddia ettikleri gibi, O kâfirlere imanla hidayet etmemiş ve onlara iman lütfetmemiştir. Eğer O, onlara lütfetse ve onları ıslah etseydi onlar salih olurlardı ve onlara hidayet etseydi doğru yolu bulurlardı. Fakat O önceden bildiği üzere onların kâfir olmalarını irade etti ve onları bıraktı ve kalplerini mühürledi. Hayr ve şerr Allah'ın kaza ve kaderiyledir; iyi olsun, kötü olsun, tatlı olsun, acı olsun, Allah'ın kaza ve kaderine inanırız ve biliriz ki, bizim yaptığımız hata bizden değildir ve bize isabet eden de bizim tarafımızdan dolayı değildir. İnsanlar kendilerine fayda ve zarar veremezler.³

Eş'arî'nin kelâmî anlayışının özeti durumundaki bu pasaja yakından bakıldığında onun neleri tazammun ettiğini anlamak güç olmayacaktır. Her şeyden önce Allah mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunan bir hükümdar gibi tasavvur edilmiştir ki⁴, sınırsız irade ve mutlak kudretiyle O'nun mülkünde, O'nun irade ve kudreti dışında herhangi bir şeyin gerçekleşmesi mümkün olmadığı gibi, Kendisi dilediği her şeyi yapabilir.⁵ O, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi kulları için "aslah" olanı gözetmek zorunda da değildir. Çünkü O'nun tabi olacağı bir yasa yoktur; aksine, emir ve yasaklarıyla yasayı O koyar.⁶ Dolayısıyla iyi-kötü, güzel-çirkin, farz-haram gibi niteliklerin kendiliğinden objektif bir değeri yoktur. Hiçbir şey kendiliğinden ne iyi ne de kötüdür; bir şeyi iyi veya kötü, güzel veya çirkin, farz veya haram kılan, Allah'ın iradesi yahut bu iradenin ifadesi olan şeriat, emir ve yasaklardır. İyi, güzel ve farz Allah'ın müspet emirleri, kötü, çirkin ve haram O'nun olumsuz emirleri yahut nehiyleridir.⁷

Adalet de, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah'ın insanlara eşit muamele yapması veya kulların Ahlaki hürriyete sahip olması değil, Allah'ın emirlerine itaat etmektir.⁸ Hem ahlaki değerlerin, hem de insanların fiillerinin Allah'ın irade ve kudretiyle belirlenip takdir edilmiş olması, Allah'ın fiilleri hakkında bir "adaletsizlik" fikrine de yol açmaz. Çünkü adaletsizlik veya zulüm ancak daha yüksek olanın tayin ettiği sınırı tecavüz etmek veya hakkı olmayan bir şeyi yapmaya kalkışmaktır ki, her iki halde de O, kâinatın mutlak sahibi ve nazımı ve

² Saffat, 37/96.

³ İsmail b. Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, çev. Mustafa Çevik (İstanbul: İlahiyat Yayınları, 2005), s.19,20.

⁴ Kasım Turhan, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003), s.105.

⁵ Eş'arî, *el-İbâne*, s.158; İsmail b. Hasan el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Lum'a fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyği ve'l-Bid'a*, haz. Hammude Ğurabe (Londra: 1975), s.24-71.

⁶ Eş'arî, *el-Lum'a*, s.71.

⁷ Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, haz. Muhammed S. Kiyani (Beyrut: 1975), s.102.

⁸ Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadî, *Usûli'd-Dîn* (Beyrut: 1981), s.131.

her şeyden müstağni olan Allah'a nispet edilemez.⁹

Sınırsız irade ve kudretiyle âlemin mutlak hâkimi olan Allah, insanları güçlerinin yetmeyeceği şeylerle yükümlü tutabileceği gibi, hiçbir kimseyi mükellef de tutmayabilirdi.¹⁰ Yükümlülük koymak, O'nun üzerine vacip olmadığı gibi, yükümlülüğe rağmen O dilediği gibi insanlara ceza veya mükâfat vermeye kadirdir.¹¹ Sevap, nimet ve lütuf O'nun fazlı, azâb ve ikâb O'nun adaletidir¹²; çünkü "O yaptıklarından sorumlu değil, onlar sorumludur."¹³

Bütün bu söylenenlere bakarak Eş'arî'nin teolojisini Tanrı ve O'nun emsalsiz nitelikleri üzerine bina ettiğini net bir şekilde söylemek mümkündür. Allah'ın ilim, irade ve kudret sıfatlarını merkeze alarak konumlanan Eş'arî'nin düşünce sisteminde hiçbir çark ana çarktan yani Tanrı'dan bağımsız dönememektedir. Yukarıda geçen "sevap, nimet ve lütuf O'nun fazlı, azâb ve ikâb O'nun adaletidir" cümlesi onun, insanların hak ederek bir şey elde etmediğini, ancak Allah'ın lütfetmesiyle iyi ve güzel olana eriştiklerini yani bir bakıma Allah'ın keyfi hareket ettiğini düşündüğünü göstermektedir. Ayrıca adaletin de Tanrı için ayrı insanlar için farklı anlam taşımaktadır Eş'ari'ye göre. Suçsuz olanı cezalandırmak insanlar için adaletsizlik ve zulüm olduğu halde Tanrı için dilediği kimseyi cezalandırmak adaletin ta kendisidir. Hâlbuki adalet kavramını bizlere öğreten bizzat Allah'tır. Pek çok ayet adaletin ve zulmün tanımını yaparak arasındaki farkı ve bizim için iyi olanı göstermektedir.¹⁴

Eş'ari, Mu'tezile'nin Allah kulları için iyi ve adaletli olanı yapmak anlamına gelen "aslah" olanı yapmalıdır/yaratmalıdır¹⁵ fikrine karşı çıkararak Allah'ın aslah olanı gözetmek zorunda olmadığını söylemesi, bizim için iyi ve adaletli olanın O'nun için nötr olduğunu yani bir anlam taşımadığını ifade etmesidir. Çünkü iyi ve kötüyü belirleyen O'dur ve bizim için şu anda iyi olan bir şey O iyi dediği için iyidir.¹⁶ Demek ki şu anda iyi olan Allah tarafından ilk anda kötü olarak belirlenebilirdi ve bizim için kötü olabilirdi. Bu da Eş'arî'nin Allah'ı sınırlandırmaktan kaçınmak için böyle bir düşünce geliştirdiğini, O'nu dilediğince hükmeden bir tanrı olarak gördüğünü/gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak Allah Teâlâ'nın dilediği gibi hükmetme kapasitesi olduğu konusunda hem fikir olmakla beraber O'nun dilediği gibi hükmettiğini düşünmüyoruz. Zira Allah Teâlâ

⁹ Eş'arî, *el-Lum'a*, s.71; Şehristanî, *el-Milel*, s.101; George Hourani, *Reason and Tradition in Islamic Ethics*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s.122; Macid Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: ŞA-TO Yayınları, 1987) s.164.

¹⁰ Eş'arî, *el-Lum'a*, s.58,59,68; Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, haz. Muhammed Zahid el-Kevserî (Beyrut: 1948), s.205; Bağdadî, *Usûli'd-Dîn*, s.149

¹¹ Turhan, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Filleri*, s.106

¹² Şehristanî, *el-Milel*, s.102

¹³ Enbiya, 21/23

¹⁴ Nisa, 4/58; Maide, 5/ 8,42; A'raf, 7/29; v.d.

¹⁵ İsmail b. Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), s.181

¹⁶ Eş'ari, *el-Lum'a*, s.71

ayet-i kerimede “...Onlara zulmedilmeksizin aralarında adaletle hükmedilir”¹⁷ buyurarak bizzat kendisinin bizim anladığımız manada adil olacağını bildirmiştir. Bu da O'nun dilediği gibi hükmetmediğini ortaya çıkarır.

Tanrıyı her şeyin odak noktası olarak alan Eş'arî'nin bu fikri temayülü insanın konumu hususunda da onu epeyce zora sokmuştur. İnsana bu sistemde yer açmak pek kolay olmamıştır. İnsanın sorumluluğunu göz ardı etmenin sevap-günah, cennet-cehennem vs. birçok şeyi anlamsız kılacağına gayet farkında olan Eş'ari, kendince bulduğu çözümlerle insanın konumunu belirlemeye çalışmışsa da bunu net bir şekilde ortaya koyduğu söylenemez. Kesb teorisiyle insanın rolünü ve Tanrı'yla olan ilişkisini açıklama çabasında bile insana neredeyse hiç özgürlük alanı bırakmamıştır. Ayetleri salt anlamlarıyla ele almış ve Tanrı'nın her şeyde yegâne ve doğrudan fail olduğunu söylemiştir.

Eş'arî, *Makalâtı*'nın "Ashab-ı Hadis ve Ehl-i Sünnet" isimli bölümünde, Ehl-i Sünnet olarak adlandırdığı topluluğun kelâmî görüşlerini özetlemiş ve kendisinin de bu görüşlere katıldığını beyan etmiştir.¹⁸ "Âlemlerin Rabb'i Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."¹⁹ ayetinden yola çıkarak "Yeryüzünde Allah'ın dilemediği bir hayr ve şerr yoktur. Varlıklar Allah'ın dilemesiyle meydana gelir. Müslümanlar, Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz derler."²⁰ demiştir. Böylece daha en başından her hangi bir şey (insan fiilleri de dâhil) meydana getirmede insanın aktif rol oynamadığı kanısında olduğunu göstermiştir. Yani Allah Teâlâ'nın dışında hakiki manada bir fail ve murîd olmadığını, kulların fiillerinin fail ve murîdinin de Allah olduğunu söylemiştir. Bu da demek oluyor ki, Eş'arî'nin teolojisinde insanın irade sahibi olması mecazidir. Hal böyle olunca da, bizzat insanı ilgilendiren bir husus onun kontrolü dışında gerçekleşmekte, üzerinde bir etkinliği bulunmamaktadır. Böylece Eş'arî'nin düşünce sisteminde Allah'ın etkinlik alanının her şeyi kapsadığı ve O'nun sıfatlarına hâlel getirmemek adına bu alana insan dâhil hiç bir şeyin ve kimsenin yaklaştırılmadığını görüyoruz. Bu temayül de tamamen Tanrı merkezli bir sistemin ürünüdür.

Cüveynî de bu konuda Eş'ari ile benzer düşüncelere sahip olsa da eserlerinde yukarıdaki gibi açık şekilde Allah'ın otoritesini betimleyen toplu bir pasaja rastlayamıyoruz. Cüveynî'nin düşünceleri farklı başlıklarda dağınık halde yer alıyor. Yine de bunları bir araya getirmek mümkün.

Cüveynî *Kitabü'l-İrşâd'ın* önsözünde Allah'ı canlıları yaratan, ölüleri diriltten, nasipleri belirleyen, rızıkları veren, toplumları dinin yoluna uyarak hidayete erenler ve hata ve kınanacak işler yaparak rahmetten uzak kalanlar şeklinde ikiye ayıran olarak niteliyor.²¹ Klasik Eş'arî ve İslam düşüncesinde olduğu gibi Allah'ın

¹⁷ Yunus, 10/54

¹⁸ Eş'ari, *Makalat*, s.237

¹⁹ Tekvir, 81/29

²⁰ Eş'arî, *Makalât*, s.237,238

²¹ Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşâd*, çev. Komisyon (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), müellifin önsözü

sarsılmaz otoritesine vurgu yaparak eserine başlıyor Cüveynî. Bu başlangıç Allah'ın her alanda tam yetkin olduğu ön kabulünün bir göstergesi mahiyetindedir. Yaratmadan rızık vermeye, varlık ve varlığın ilişkili olduğu her şeyde tek söz sahibinin Allah olduğu düşüncesi etrafında oluşturulacak olan teolojinin giriş cümleleridir bunlar.

Eş'ari'den alıntıladığımız yukarıdaki pasajda olduğu gibi açık ve net bir şekilde olmasa da Cüveynî de eserlerinde hemen her başlıkta Allah'ın mutlak otoritesine işaret eder. Mesela Cüveynî'ye göre Allah hiçbir fiilinde mecbur değildir.²² Burada mecburiyet zorlama anlamındadır. Allah ne zâtı gereği ne de dışarıdan bir sebeple herhangi bir fiili yapmaya zorlanamaz. O dilediğini dilediği gibi yapandır. Burada Cüveynî filozofların "illeti var olduğunda malul de var olmak zorundadır, Allah âlemin illetidir ve Allah'ın varlığı âlemin varlığını zorunlu kılar" görüşlerine cevap vermektedir. Ayrıca Mu'tezile'nin "aslahı yapmak Allah'a vaciptir" şeklinde kurduğu *aslah teorisi*ne karşı çıkmaktadır. Ne Allah'ın bizzat zâtı ne de başka bir sebep Allah'ı boyunduruk altına alamaz.

Cüveynî'nin Allah'ın otoritesi hakkında Mu'tezile'nin "Allah kulların makduruna kadir değildir" anlayışına cevap niteliğinde Allah'ın kulların her makduruna kadir olduğu görüşünü savunmasını bir başka örnek olarak verebiliriz. "O her şeyi yaratandır, O'na ibadet edin" ayeti gereğince insan fiilleri de dâhil her şeyin yaratıcısı olan Allah her şeye güç yetirmeye de muktedirdir.²³ Bununla beraber "her şeye güç yetirme" ilahi prensibi Allah'ın insan üzerinde sahip olduğu otoritenin bir sınırının varlığı hakkında ilim adamlarını tartışmaya sevk etmiştir.²⁴ Bu tartışma Eş'ari âlimlerini mesela *teklîf mâ lâ yutâkîn* (insanın gücünün yetmediğiyle sorumlu tutulması) kabulüne götürmüştür. Ancak burada Cüveynî'ye bir parantez açmak gerekir. Cüveynî *teklîf mâ lâ yutâkîn* mümkün olduğunu söyler.²⁵ Bununla beraber anladığımız kadarıyla bu imkân ontolojik bakımdandır, yoksa fiiliyatta imkân sahasına sahip değildir.

Eş'arî âlimleri arasında birçok konuda görüş birliği açısından bir genelleme yapabilmek mümkün ise de bazen, bazı konularda Cüveynî'de olduğu farklı sesler duyulabilmektedir. Yukarıdaki paragraflarda Allah'ın otoritesi konusunda Cüveynî'nin Eş'arî'ye benzeyen tutumuna dair bazı örnekler verdik. Fakat yine de Allah'ın otoritesine ve sarsılmaz kudret olan vurgusundan bir nebze de olsa geri adım attığı vakidir. Örneğin; Cüveynî'ye göre kullar herhangi bir şeye zorlanamaz, kudret sahibi ve müktesiptirler.²⁶ Burada Cüveynî'nin kullara bir özgürlük alanı açtığını görüyoruz. Kulun kudret sahibi olması fiillerinde kendine ait bir kudretle eylemde bulunduğunu, müktesip olması da irade sahibi olduğunu gösterir. Eş'arî'nin kudretin fiil anında yaratıldığı görüşünün aksine Cüveynî'de fiilden

²² Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *Luma'u'l-Edille fî Gavâidi Ehli's-Sünne*, haz. Fevkiyye Hüseyin Mahmud (Alimü'l-Kütüb, 1987), s.120

²³ Cüveynî, *Luma'*, s.121

²⁴ Mehmet Evkuran, *Ahlak, Hakikat ve Kimlik*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), s.139

²⁵ Cüveynî, *İrşad*, s.190

²⁶ *A.g.e.*, s.121

önce bir kudretin var olduğu fikrine bir işaret seziliyor. Tam da bu sebeple Cüveyni fiilin faili olan kulu *fail-i muhtar* olarak adlandırıyor. Bize göre fail-i muhtar kulun özgün kudreti ve özgür iradesiyle yaptığı fiilden Cüveyni tarafından yapılan bir isimlendirmedir. Bu durum da bize bütün Eş'arî âlimlerin cebr-i mutavassıt konumunda yer almadıklarını, bazılarının Eş'arî camia tarafından dışlanma riskini göze alarak insan için kudret ve irade tanımlamaya çalıştıklarını göstermektedir. Eş'arîlik çalışmalarında da bunun gözetilmesi, Eş'arî gelenek içinde genel yaklaşımı yumuşatmaya çalışan girişimleri görmezden gelmemek gerekmektedir.

Kaynakça

- el-Bağdadî, Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed, *Usuli'd-Dîn*, Beyrut: 1981.
- el-Fark beyne'l-Fırak*, haz. Muhammed Zahid el-Kevserî, Beyrut: 1948.
- el-Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah, *Kitabü'l-İrşâd*, çev. Komisyon, Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Luma'u'l-Edille fi Gavâidi Ehli's-Sünne*, haz. Fevkiyye Hüseyin Mahmud, Alimü'l-Kütüb, 1987.
- el-Eş'arî, İsmail b. Hasan, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, çev. Mustafa Çevik, İstanbul: İlahiyat Yayınları, 2005.
- Kitabu'l-Lum'afi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyğive'l-Bid'a*, haz. Hammude Ğurabe, Londra: 1975.
- Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005.
- eş-Şehristanî, Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, haz. Muhammed S. Kiyani, Beyrut: 1975.
- Evkuran, Mehmet, *Ahlak, Hakikat ve Kimlik*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Hourani, George, *ReasonandTradition in İslamicEthics*, Cambiridge: Cambridge University Press, 1985.
- Turhan, Kasım, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003.